

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΛΙΑ ΑΣΕΛΕΒΙ

213

Βασίλης Δημητριάδης

Το έργο του περίφημου Τούρκου περιηγητή και συγγραφέα του 17ου αιώνα Ενλίια Σελεβί είναι γνωστό στους ερευνητές της ιστορικής Γεωγραφίας της εποχής της Τουρκοκρατίας¹. Παρά τις επιφυλάξεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για την αξιοπιστία του, το δεκάτομο αυτό Ταξιδιωτικό (*Seyahatnâme*) αποτελεί μια σημαντική πηγή για τη γνώση από κοντά πολλών χωρών που ανήκαν τότε στην τεράστια οθωμανική αυτοκρατορία και πολλά τμήματά του σχετικά με ελληνικές περιοχές και πόλεις έχουν μεταφραστεί και δημοσιευτεί². Ο ακούραστος αυτός ταξιδιώτης τριγύριζε από το 1640 ως το 1672, για περισσότερα από τριάντα χρόνια, σε Ανατολή και Δύση καταγράφοντας ό,τι έβλεπε κι άκουγε, και στα τελευταία χρόνια της ζωής του έδωσε μορφή βιβλίου στις πρόχειρες σημειώσεις του, αφήνοντας μια μοναδική, ζωντανή πηγή για τη ζωή και τα έργα των προγόνων μας κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Πολλές είναι οι φορές που η περιγραφή του Ενλίια

1. Για τη ζωή και το έργο του Ενλίια Σελεβί βλ. Βασίλη Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιμά Τσελεμπή (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-8. Το έργο του Ενλίια έχει εκδοθεί σε δέκα τόμους τμηματικά. Τα πρώτα έξι βιβλία του *Seyahatnâme* εκδόθηκαν στα 1896-1901. Η έκδοσή τους βασίζεται μόνο σε ένα χειρόγραφο και παρουσιάζει πολλές παραλείψεις και μεταβολές του κειμένου εξ αιτίας κυρίως της αστηρής λογοκρισίας της εποχής του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β'. Το έβδομο και όγδοο βιβλίο έχουν εκδοθεί το 1928 από την Τουρκική Ιστορική Εταιρεία (*Türk Tarih Encümeni*), αλλά αν και χρησιμοποιήθηκαν για την έκδοση αυτή τα χειρόγραφα που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, η έκδοση δεν ικανοποιεί, γιατί δεν έγινε κριτική των κειμένων. Τα δύο τελευταία βιβλία εκδόθηκαν το 1935 και το 1938 μεταγγραμμένα στη νέα τουρκική γραφή από το Τουρκικό Υπουργείο Παιδείας. Το έργο του Ενλίια χρειάζεται να εκδοθεί ολόκληρο εκ νέου σύμφωνα με τις απαιτήσεις της σύγχρονης κριτικής των κειμένων και με τη χρήση όλων των χειρογράφων που υπάρχουν.

2. Βιβλιογραφία για τις μεταφράσεις των τμημάτων του *Seyahatnâme* που αναφέρονται σε ελληνικές περιοχές βλ. Δημητριάδη, *ο.π.*, σ. 10-12.

είναι η μόνη που έχουμε για έναν τόπο κατά τη σκοτεινή περίοδο του 17ου αιώνα και για το λόγο αυτό η μαρτυρία του, σχεδόν πάντοτε προσωπική, είναι πολύτιμη.

Στην Κρήτη ο Evliya Celebi ήρθε δυο φορές. Τον Απρίλιο του 1645 πήρε μέρος στην εκστρατεία για την κατάληψη των Χανίων, της οποίας ήταν αυτόπτης μάρτυς. Για δεύτερη φορά ξεκίνησε για την Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη τον Δεκέμβριο του 1667 με μερικούς συνοδούς, όταν πληροφορήθηκε ότι ετοιμάζεται νέα προσπάθεια για την κατάληψη του Χάνδακα. Ύστερα από ένα ταξίδι αρκετών μηνών, κατά το οποίο επισκέφθηκε πολλές πόλεις και περιοχές της Ελλάδας, επιβιβάστηκε σε ένα πλοίο στις 22 Σεπτεμβρίου 1668 κι έφτασε στα Χανιά δέκα μέρες αργότερα. Από εκεί έφτασε στις αρχές του Οκτώβρη στο Χάνδακα³. Στο σχετικό τμήμα του Seyahatnâme περιγράφει το τουρκικό στρατόπεδο, τις τελευταίες μάχες που έγιναν για την κατάληψη του Χάνδακα και την παράδοση της πόλης στον μεγάλο βεζίρη Kõrgülü Mehmed Pasa. Στην Κρήτη έμεινε ως τις 30 Μαΐου 1670 και κατέγραψε τη μετατροπή της πόλης σε μουσουλμανική με την καταπάτηση χριστιανικών εκκλησιών και την αφιέρωσή τους στην ισλαμική θρησκεία και τη δημιουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Οι εντυπώσεις του τόσο από τον Χάνδακα, όσο και από άλλες πόλεις και περιοχές της Κρήτης, όπως τα Σφακιά και την πεδιάδα της Μεσαράς, καλύπτουν μεγάλο μέρος του όγδοου τόμου του Seyahatnâme.

Η περιγραφή του Ηρακλείου από τον Evliya Celebi βρίσκεται στις σελίδες 498 με 529 του όγδοου τόμου της εκδεδομένης μορφής του Seyahatnâme. Περιλαμβάνει τα τζαμιά, τις βρύσες, τους μεντρεσέδες και τα σχολεία, τους τεκέδες, τις αγορές, τις συνοικίες, τις εκκλησίες, τα φρούρια του λιμανιού και του εσωτερικού, και τέλος τους ανεμόμυλους που υπήρχαν τότε στην πόλη.

Παρακάτω δίνουμε δυο αποσπάσματα από την περιγραφή των όσων αναφέρει ο Evliya πως είδε στο Ηράκλειο: το πρώτο έχει σχέση με το τζαμί του κατακτητή του Χάνδακα μεγάλου βεζίρη Fazıl Ahmed Pasa⁴ και το δεύτερο με την περίφημη βρύση του Mogosini, το πιο γνωστό σήμερα βενετσιάνικο μνημείο στο Ηράκλειο.

3. Τα μέρη που είδε και περιέγραψε κατά το ταξίδι του αυτό ο Evliya αναγράφονται με λεπτομέρειες ο.π. σ. 4-6.

4. Ο Fazıl (σοφός, ενάρετος) Ahmed Pasa υπήρξε ένας από τους πιο φημισμένους μεγάλους βεζίρηδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ανήκε στην περίφημη οικογένεια των Kõrgülü, που έδωσε μια σειρά από μεγάλους βεζίρηδες και άλλους επιφανείς άντρες στη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Πρωτότοκος γιος του ιδρυτή της δυναστείας Kõrgülü Mehmed Pasa, αλβανικής καταγωγής, μεγάλου βεζίρη από το 1656 ως το 1661, διαδέχτηκε τον πατέρα του ύστερα από πρόταση του τελευταίου σε ηλικία 26 ετών. Αν και είχε ακολουθήσει την καριέρα ενός ουλεμά και είχε διοριστεί καθηγητής σε medrese (σχολή θεολογικής και νομικής μόρφωσης) σε ηλικία δεκαέξι χρόνων, γρήγορα εγκατέλειψε το στάδιο αυτό και στράφηκε σε διοικητικές θέσεις. Ως μεγάλος βεζίρης εξεστράτευσε εναντίον των Αυστριακών, ύστερα όμως από τη μάχη του St. Gotthard κοντά στον ποταμό Raab την πρώτη Αυγούστου 1664, με μεγάλες απώλειες και από τα δυο μέρη, υπέγραψε με τους Αυστριακούς τη συνθήκη του Vasvár, με την οποία οι Οθωμανοί κρατούσαν τη επιρροή τους πάνω στην Τρανσυλβανία.

Η επόμενη εκστρατεία που ανέλαβε ο Ahmed Pasa ήταν αυτή που απέληξε στην κατάκτηση του Χάνδακα. Από τον Μάιο του 1666 ως την παράδοση της πόλης στις 27 Σεπτεμβρίου 1669 ο Ahmed Pasa διηύθυνε ο ίδιος τη διεξαγωγή της πολιορκίας και των οθωμανικών επιθέσεων, καθώς και τις διαπραγματεύσεις για την παράδοσή της. Στην Κρήτη παρέμεινε για αρκετούς μήνες ακόμα οργανώνοντας τη διοίκησή της και επέστρεψε στην πρωτεύουσα μόνο τον Ιούλιο του 1670.

Η επιλογή δεν είναι τυχαία: και τα δυο ενδιαφέρουν άμεσα την αρχαιολογική υπηρεσία, που ασχολείται τελευταία με τη μελέτη και την αναστήλωσή τους. Με το σύντομο αυτό άρθρο ελπίζω να φανεί ότι η μελέτη των τουρκικών πηγών δεν αποτελεί μίαν άσκοπη ενασχόληση για τους Έλληνες ερευνητές, αλλά μπορεί να αποβεί ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο, που είναι δυνατό να βοηθήσει τόσο την ιστορία, όσο και την αρχαιολογική έρευνα για μνημεία και ιστορικές περιόδους που ανάγονται και πέρα από την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Ο ναός του Αγίου Τίτου

Ο ναός του Αγίου Τίτου, που υπήρξε και η πρώτη μητρόπολη της Κρήτης, μετατράπηκε σε τζαμί από τον ίδιο τον πορθητή του Χάνδακα Kõrçülü Fazil Ahmed Pasa. Την περιγραφή του τζαμιού παραθέτει στο έργο του ο Enliya Celebi αμέσως έπειτα από την περιγραφή των σουλτανικών τζαμιών του Χάνδακα: του τζαμιού του σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648-1687), της Valide Sultan, δηλαδή της μητέρας του ίδιου σουλτάνου Hadice Sultan, και του σουλτάνου Ibrahim, του πατέρα του (1640-1648). Η μετάφραση του σχετικού με το ναό του Αγίου Τίτου αποσπάσματος έχει ως εξής:

215

Καταγραφή του τζαμιού του μεγάλου βεζίρη Fazil Ahmed Pasa, του Πορθητή της Kandiya.

Επειδή βρίσκεται κοντά στην αγορά, έχει μεγάλο αριθμό πιστών. Έχει μήκος και πλάτος ογδόντα πόδια⁵. Η πλευρά στην οποία βρίσκεται το μιχράμπ⁶ αποτελείται από τέσσερις νεοχτισμένες καμάρες θόλων πάνω σε επεξεργασμένες κολόνες. Είναι ένα τζαμί

Το 1672 εξεστράτευσε εναντίον της Πολωνίας και ανάγκασε τον Πολωνό βασιλιά να υπογράψει συνθήκη παραχωρώντας στους Οθωμανούς την Ποδολία και την Ουκρανία. Τους βαρείς όμως όρους της συνθήκης δεν τους δέχτηκε η πολωνική Δίαιτα, και ο πόλεμος συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα χρόνια. Ο Kõrçülü Ahmed Pasa πέθανε απο υδρωπικία το Νοέμβριο του 1676 σε ηλικία 41 ετών, ενώ οδηγούσε τον οθωμανικό στρατό σε νέα εκστρατεία κατά των Πολωνών.

Εκτός από το τζαμί που ίδρυσε στον Χάνδακα, ο Kõrçülü Ahmed Pasa έκανε άλλα δυο στην Ουγγαρία, καθώς και μια βιβλιοθήκη στην Κωνσταντινούπολη, και αφιέρωσε για τη συντήρησή τους πολλά κτήματα (M. Taayib Gokbilgin - R.C. Repp, "Kõrçülü "E.I.2.

5. Πόδια (ayak): ενα πόδι αντιστοιχούσε σε μισό πήχυ και είχε δώδεκα δακτύλους (βλ. I. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*, Κωνσταντινούπολη 1989). Ο αρχιτεκτονικός πήχυς (arsin) αντιστοιχεί με 0.758 του μέτρου (βλ. Halil Inalcik, "Introduction to Ottoman Metrology», *Turcica, Revue des Etudes Turques*, XV (1983), 340). Επομένως τα ογδόντα πόδια είναι $80 \times 0.758 : 2 = 30.32$ μέτρα.

6. Μιχράμπ (mihrab): Απαραίτητο αρχιτεκτονικό στοιχείο σε κάθε τζαμί. Είναι μια κοιλότητα στον τοίχο που βρίσκεται στο kible, την κατεύθυνση προς τη Μέκκα, προς την οποία πρέπει να στρέφονται οι μουσουλμάνοι όταν προσεύχονται. Μπροστά στο mihrab γονατίζει ο imam που διευθύνει την προσευχή, ώστε όλοι οι πιστοί να επαναλαμβάνουν ταυτόχρονα τα ίδια λόγια με τις ίδιες κινήσεις. Το mihrab, χωρίς να αποτελεί ιερό, όπως στη χριστιανική εκκλησία, είναι το πιο κοσμημένο μέρος του τζαμιού. Δεξιά από το mihrab βρίσκεται το minber, ο άμβωνας, πάνω στον οποίο ανεβαίνει ο hatib για να απαγγείλει ορισμένες προσευχές και το hütbe, μια ιδιαίτερη προσευχή, στην οποία αναφερόταν το όνομα του χαλίφη ή του σουλτάνου που βασιλευέ. Το hütbe, μαζί με το δικαίωμα κοπής νομισμάτων με το όνομά του, αποτελούσαν τα δυο αναφαίρετα δικαιώματα του εκάστοτε σουλτάνου (βλ. Ed. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London 1908).

σκεπασμένο με μολύβι, σε άλλα μέρη πάνω σε *mankadem*⁷ και αλλού σε δοκάρια από κυπαρίσσι. Κι αυτού το *μιχράμπ* και το *μινμπέρ* έχουν τζάμια πολύ περίτεχνα, όλα από κρύσταλλο, από πέτρα *pedjef*⁸ και από μονράνο. Είναι ένα τζαμί ολόφωτο. <Το κλίτος> μπροστά στο *μιχράμπ* είναι μια βασιλική λεωφόρος. Η ανατολική του πλευρά είναι ένα μεταξωτό σειρήτι, όμοιο με κήπο του Παραδείσου. Έχει συνολικά δυο πόρτες. Η μικρή πόρτα και η μεσαία πόρτα είναι πολύ μεγάλη, ώστε έχει τρεις πόρτες. Και οι τρεις βλέπουν προς την ανατολή. Η πόρτα στην αριστερή πλευρά βλέπει προς τους κρουνοί της δεξαμενής και τον σιντριβανιού που βρίσκονται στην αριστερή πλευρά. Είναι ένα περίτεχνο σιντριβάνι με υψηλό θόλο σκεπασμένο με μολύβι. Ο αρχιτέκτονας κατασκεύασε έναν τρούλο καινούριας σχεδόν και λαμπρής επιπόησης, που χτίστηκε πάνω σε έξι λεπτούς μαρμάρινους στύλους. Η στάθμη του προθύρου του πληρώματος στο αριστερό του τζαμιού, πάνω από τις δουλεμένες στήλες και τις ζωγραφισμένες οροφές των εισόδων είναι σκεπασμένη από τη μιαν άκρη ως την άλλη με μολύβι. Στη δεξιά πλευρά του τζαμιού ο αρχιτέκτονας μόλις έχτισε έναν εξαιρετικό μιναρέ, που είναι πιο καλλιτεχνικά κατασκευασμένος από τον μιναρέ του τζαμιού του Χουνκιάρ⁹. Είναι ένας έξοχος, λαμπρός μιναρές.

Από την περιγραφή του τζαμιού από τον Evliya Celebi βλέπουμε ότι το κτίριο πρέπει να ήταν τετράγωνο, με διαστάσεις 30X30 μέτρα περίπου. Πρέπει να είχε υποστεί ορισμένες προσθήκες και μετατροπές από τους Τούρκους, για να προσαρμοστεί στη λατρεία της ισλαμικής θρησκείας. Όπως βλέπουμε, ο Evliya γράφει για «νεοκατασκευασμένες καμάρες θόλων» στην πλευρά του τοίχου του *kible*. Είναι, επομένως, πιθανό να είχε προστεθεί στην πλευρά εκείνη ένα νέο τμήμα στεγασμένο με μικρούς θόλους, για να δέχεται περισσότερους πιστούς μπροστά στο *mihrab*, που κι αυτό πρέπει να είχε κατασκευαστεί τότε. Με τον τρόπο αυτό το σχήμα του κτιρίου άλλαξε και από ορθογώνια βασιλική έγινε τετράγωνο. Έτσι σχηματίστηκε και το μεσαίο κλίτος, που οδηγούσε στο *mihrab* και πρέπει να περιλάμβανε το διάστημα ανάμεσα σε δυο στήλες των κιονοστοιχιών, που οδηγούσαν όσο το κτίριο ήταν χριστιανικός ναός στο ιερό.

Λίγο μπερδεμένα μας τα λέει ο περιηγητής μας μιλώντας για τις πόρτες που οδηγούσαν στο ναό από την ανατολική πλευρά. Ενώ μιλά πρώτα για δυο πόρτες, έπειτα γράφει ότι οι πόρτες ήταν τρεις και η μεσαία ήταν πολύ μεγάλη. Αν σκεφτούμε ότι στην ανατολική πλευρά του κτιρίου βρισκόταν το ιερό της χριστιανικής εκκλησίας, που πρέπει να κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια των μετατροπών της σε ισλαμικό τζαμί, τότε καταλαβαίνουμε ότι η μεγάλη αυτή πόρτα πρέπει

7. Mankadem: Δεν είναι γνωστή η έννοια της λέξης αυτής, που δεν βρέθηκε στα λεξικά.

8. Nedjef: «Όνομα κωμοπόλεως περσικής ένθα κείται ο τάφος του Αλή· είδος λίθου ομοίου προς άδάμαντα και ευρισκομένου εν τη κωμοπόλει ταύτη» (Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*). Ο Evliya γράφει κατόπιν τη λέξη *miran*, που δεν βρίσκεται στα τουρκικά ή περσικά λεξικά. Νομίζω πως εννοεί τα γνωστά κρύσταλλα *mirano*, που ήταν γνωστά και στην Ανατολική Μεσόγειο ήδη από την εποχή εκείνη. Φυσικά, δύσκολα μπορούμε να πιστέψουμε τα όσα μας γράφει κι εδώ ο Τούρκος περιηγητής, γνωστός για τις υπερβολές, στις οποίες παρασύρεται από την τάση του να εκφράζει το θαυμασμό του για καθετί που βλέπει.

9. Τζαμί του Μονάρχη (Hünkâr Cami'i) ονομαζόταν το τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ Δ' στο Ηράκλειο, και βρισκόταν στη θέση όπου είναι σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο (Στ. Σπανάκη, «Francesco Basilicata, Relazione (1630)», *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5, Ηράκλειο 1969, σ. 224). Η μετατροπή του ναού σε τζαμί είχε γίνει αμέσως έπειτα από την κατάληψη της πόλης από τον Körpülü Ahmed Pasa, που το είχε αφιερώσει στον σουλτάνο που βασίλευε τότε (βλ. Seyahatnâme, τ. 8, σ. 498-500, όπου και περιγραφή του τζαμιού).

να κατασκευάστηκε στη θέση της κόγχης του ιερού ή της Ωραίας Πύλης. Το τμήμα του ιερού που έμεινε έξω από τον ανατολικό τοίχο του τζαμιού πρέπει να ήταν κάπως υπερυψωμένο σε σχέση με το έδαφος. Αυτή την πλευρά περιγράφει ο Evliya αριστερά του τζαμιού, αναφέροντας ότι είχε ζωγραφισμένες τις οροφές των εισόδων, πιθανώς κατάλοιπα της χριστιανικής διακόσμησης που δεν είχαν καταστραφεί, και με λεπτούς στύλους που στήριζαν μια στέγη σκεπασμένη με μολύβι. Η ύπαρξη πρόθυρου στην ανατολική πλευρά ενός τζαμιού δεν ήταν συνηθισμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο, γι' αυτό και ο Evliya σπεύδει να το αναφέρει με κάποιες λεπτομέρειες. Εξυμνεί επίσης την αριστερή, δηλαδή την ανατολική πλευρά του τζαμιού, που αποτελούσε παλαιότερα μέρος του ιερού ή το πριν από αυτό τμήμα της χριστιανικής εκκλησίας και γι' αυτό ήταν ιδιαίτερα διακοσμημένο, παρομοιάζοντάς το με τον κήπο του Igem, του επίγειου ισλαμικού παράδεισου.

Στον εξωτερικό χώρο που περιέβαλλε το τζαμί ο Evliya αναφέρει αριστερά του τζαμιού τη φιάλη, που ίσως υπήρχε και πριν να μετατραπεί σε τζαμί ο ναός, και τον μιναρέ, που προστέθηκε στα δεξιά του τζαμιού, όπως συνήθιζαν οι Τούρκοι.

217

Η βρύση του Morosini

Περιγράφοντας ο Evliya Celebi τις βρύσες του Ηρακλείου, γράφει τα εξής σχετικά με τη βρύση του Μοροζίνη, που την αναφέρει πρώτη από όλες:

Περιγραφή των κεφαλόβρυσων τρεχόμενου νερού.

Υπάρχουν συνολικά εβδομήντα¹⁰ ζωογόνες πηγές. Από όλες η βασιλική βρύση στη μέση της αγοράς βρίσκεται στην πλατεία¹¹ που είναι μπροστά στο τζαμί του Defterdar Ahmed Pasa¹², στη μέση μιας μεγάλης δεξαμενής. Από το νερό, που έτρεχε από ένα πέος¹³, που σχημάτιζε μιαν ανάγλυφη άπιστη εικόνα πάνω σε μια χαμηλή στήλη, από μάρμαρο πάλι,

10. Ο αριθμός αυτός δεν σημαίνει ότι πραγματικά οι βρύσες του Ηρακλείου ήταν ακριβώς τόσες. Εκτός από την τάση που έχει σε όλο του το έργο ο Evliya Celebi να μεγαλοποιεί τους αριθμούς των όσων περιγράφει και να τα εξυμνεί υπερβολικά με λίγο πολύ τα ίδια κοσμητικά επίθετα, ορισμένοι αριθμοί δηλώνουν απλώς μεγάλο πλήθος και δεν ανταποκρίνονται κατά γράμμα στην πραγματικότητα. Βλ. και Δημητριάδη, *Η Κεντρική Μακεδονία*, σ. 39.

11. Την πλατεία αυτή, σε άλλο μέρος της περιγραφής του Χάνδακα, ο Evliya Celebi την αναφέρει ως Havuz Meydanı (Πλατεία της Δεξαμενής) (*Seyahatnâme*, τ. 8, σ. 503).

12. Σε τζαμί του Defterdar Ahmed Pasa μετατράπηκε ο ναός του Αγίου Μάρκου αμέσως έπειτα από την κατάληψη του Χάνδακα το 1669. Ο Defterdar ή Cebeci Ahmed Pasa, τουρκικής πιθανόν καταγωγής, διορίστηκε bas-defterdar, δηλαδή επί κεφαλής της διαχείρισης των οικονομικών υποθέσεων του οθωμανικού κράτους τον Μάιο του 1662. Στη θέση αυ τή έμεινε ως τον Αύγουστο του 1675, αφού τον Ιούλιο του 1665 πήρε το βαθμό του βεζίρη. Έγινε κατόπιν βαλής στην Αίγυπτο, στο Diyarbekir, στη Βοσνία και το Temesvar. Πέθανε το 1683 παίρνοντας μέρος στην πολιορκία της Βιέννης (βλ. Mehmed Süreya, *Sicil-i Osmani*, Istanbul 1308 (1892), τ. 2, σ. 223.

13. Στο τουρκικό κείμενο υπάρχει η αραβική λέξη zukran, πληθυντικός της λέξης zeker (πέος). Θα μπορούσαμε να διαβάσουμε και dikran (δικράνα), αν και η λέξη δεν βρέθηκε στα λεξικά. Οπωσδήποτε, την τελευταία αυτή ερμηνεία δύσκολα θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε στη λέξη, με το λογοπαίγνιο που κάνει εδώ ο Evliya Celebi χρησιμοποιώντας το ρήμα sünnnet etmek (περιτέμνω), για να δηλώσει την καταστροφή του μνημείου από έναν σεμνότυφο και φανατικό μουσουλμάνο.

έπιναν όλοι οι άπιστοι και ξεδιψούσαν. Έπειτα όμως από την κατάκτηση, ένας από τους γαζήδες πολεμιστές της πίστης, που ήταν τέλειος χειρουργός, με έναν πέλεκυ έκανε περιτομή στο πέος αυτό των άπίστων. Αργότερα ο Ahmed Pasa κατασκεύασε μέσα σ' αυτή τη μεγάλη δεξαμενή μια υποδειγματική βρύση· είναι ένα αξιοθαύμαστο, ζωογόνο νερό. Παρόμοιο κεφαλάρι δεν βρίσκεται σ' άλλη χώρα. Στις τέσσερις πλευρές της πεντακάθαρης αυτής δεξαμενής ένας τεχνίτης σιδηρουργός έφτιαξε σιδερένια δικτυωτά. Ο ζωγράφος Bihzad¹⁴ ακόμη έβαψε τα σιδερένια αυτά δικτυωτά με βαφές χρώματος ρουμπινιού και τα στόλισε.

Από την περιγραφή του μνημείου που δίνει εδώ ο Evliya Celebi φαίνεται ότι το άγαλμα του Ποσειδώνα, που είχε στήσει σε υπερφυσικό μέγεθος πάνω στην κεντρική στήλη της βρύσης του ο βενετσιάνος Γενικός Προβλεπτής της Κρήτης Francesco Morosini κατασκευάζοντάς την το 1628, δεν είχε καταστραφεί το 1639 με απόφαση των ιεροξεταστών, όπως αναφέρει ο Isero Civan¹⁵. Ίσως όμως να είχε απομακρυνθεί από τη θέση του και να είχε επανατοποθετηθεί αργότερα πάλι.

Οπωσδήποτε, ο Τούρκος περιηγητής ήταν παρών στα γεγονότα της κατάληψης του Κάστρου και πρέπει να είχε δει το άγαλμα, αλλά όχι και τον ακρωτηριασμό του, όπως δηλώνει ο τύπος του ρήματος που χρησιμοποιεί για να περιγράψει την πράξη. Δεν είναι όμως γνωστή η περαιτέρω τύχη του αγάλματος. Το πιθανότερο είναι ότι η ύπαρξη ενός αγάλματος, και μάλιστα αρχαίου θεού, σε περίοπτη θέση στο κέντρο της πόλης και μπροστά σε τζαμί, θα σκανδάλιζε τους πιστούς μουσουλμάνους, που προτού να προσευχηθούν έπρεπε να κάνουν τις καθιερωμένες από τη θρησκεία τους πλύσεις ατενίζοντας ένα τεράστιο, ολόγυμνο άγαλμα αρχαίου θεού, και κάποτε κάποιιοι πρέπει να εξεγέρθηκαν και να το κατέστρεψαν.

Ίσως, πάλι, η απομάκρυνση ή και καταστροφή του αγάλματος πρέπει να συνδεθεί με τις μετατροπές που πρέπει να επέφερε στο μνημείο ο Fazil Ahmed Pasa προσαρμόζοντάς το στις απαιτήσεις της ισλαμικής θρησκείας και τις αισθητικές αντιλήψεις των Τούρκων της εποχής του. Έτσι, βλέπουμε ότι ο ίδιος κατασκεύασε γύρω στη δεξαμενή ένα σιδερένιο κιγκλίδωμα, όχι ασυνήθιστο στόλισμα σε παρόμοιες βρύσες και δεξαμενές που υπήρχαν και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, και έβαλε να το χρωματίσουν με έντονο κόκκινο χρώμα. Από το έργο αυτό δεν σώζεται τίποτε, ούτε είναι γνωστή άλλη μνεία του.

14. Ο Bihzad, που αναφέρει εδώ ο Evliya Celebi, είναι ο πιο περίφημος Πέρσης μικρογράφος του 16ου αι. Γεννήθηκε γύρω στα 1450-1460. Τα πρώτα του έργα χρονολογούνται από το 1475. Έζησε και έδρασε στο Herat την εποχή του σουλτάνου Huseyin Baykara (1468-1502), απόγονου του Timur Leg (Ταμερλάνου) και μεγάλου προστάτη των γραμμάτων και τεχνών, που είχε συγκεντρώσει πολλούς από τους πιο γνωστούς ποιητές και καλλιτέχνες στην αυλή του. Αλλά και τα μέλη της δυναστείας των Safawwid τίμησαν τον Bihzad, που έζησε πολ- λά χρόνια στην πρωτεύουσά τους, την Tabriz. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από νατουραλισμό και ελευθερία της έκφρασης, αν και δεν περνούν τα όρια της παράδοσης. Πέθανε γύρω στο 1525. Είχε πολλούς μαθητές και μιμητές, στους οποίους οφείλονται πολλές από τις μινιατούρες που του αποδίδονται (R. Ettinghausen, "Bihzad", E.I.². B.W. Robinson - Ernst J. Grube - G.M. Meredith-Owens - R.W. Scelton, *Islamic Painting and the Arts of the Book, The Keir Collection*, (ed. by B.W. Robinson), London 1976, σ. 142, 175).

15. Βλ. Στ. Σπανάκη, «Η έκθεση του γενικού προβλεπτή Isero Civan (1639)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 21, σ. 391. Την έκθεση του Μοροζίνι για το άγαλμα και τα ανάγλυφα που κοσμούσαν τη βρύση του βλ. στον Σ. Σπανάκη, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 2, σ. 42. Για το υπερφυσικό του μέγεθος το άγαλμα ήταν γνωστό ως «Τσιγάντε», δηλαδή Γίγαντας.

Είναι περίεργο, βέβαια, γιατί δεν αναφέρει καθόλου ο Evliya Celebi τα λιοντάρια που βρίσκονται και σήμερα στη βάση της βρύσης και της δίνουν το όνομα. Ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι με τις μετατροπές που είχαν γίνει στη βρύση αυτά είχαν καλυφθεί κατά κάποιο τρόπο και δεν ήταν εμφανή. Εκτός, πάλι, αν προκειται για την περιγραφή κάποιας άλλης βρύσης, που δεν σώζεται σήμερα. Στην περίπτωση όμως αυτή γεννάται το ερώτημα για ποιό λόγο δεν ανέφερε καθόλου τη βρύση του Μοροζίνη που σώζεται σήμερα.

Οπωσδήποτε, τότε ακριβώς καταστράφηκε το άγαλμα του Ποσειδώνα και κάτω από ποιες συνθήκες ίσως μας το αποκαλύψει κάποια μέρα, μαζί με πολλές άλλες, άγνωστες ακόμη πτυχές της ιστορίας της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη, η προσεκτική έρευνα των ιεροδικαστικών κατάστιχων που φυλάσσονται στο Τουρκικό Αρχείο της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Γι' αυτό και είναι ανάγκη να βρεθούν, όσο είναι δυνατόν συντομότερα, οι νέοι επιστήμονες που θα θελήσουν να αποκτήσουν την ειδικευση που απαιτείται για τη μελέτη των πολύτιμων και πολυάριθμων τουρκικών πηγών της περιόδου αυτής της νεώτερης ιστορίας της Κρήτης.